

بررسی دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی

دانشگاه‌ها نسبت به وضعیت آموزشی در دوران کرونا

DOI: [10.22070/TLR.2022.15526.1191](https://doi.org/10.22070/TLR.2022.15526.1191)

نیره قوی^۱، راحله محرمی^{۲*}

۱. استادیار پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی (نویسنده مسئول).
۲. دانشجوی دکتری مدیریت رفتار سازمانی، دانشکده فارابی، دانشگاه تهران.

چکیده

پژوهش با هدف بررسی دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی نسبت به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا انجام شده است. پژوهش حاضر با روش پیمایشی مبتنی بر تکنیک توصیفی - تحلیلی انجام شده است. حجم نمونه ۳۵۴ نفر از اساتید و ۳۸۴ نفر از دانشجویان با استفاده از فرمول کوکران و روش نمونه‌گیری تصادفی به عنوان نمونه از جامعه آماری اساتید و دانشجویان دروس معارف اسلامی در دانشگاه - های سطح کشوری انتخاب شده‌اند. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS22 صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش مبتنی بر تحلیل داده‌ها شامل؛ (۱) دیدگاه اساتید و دانشجویان نسبت به روش آموزشی آنلاین مثبت می‌باشد و برای آموزش در ترم‌های آتی نیز آموزش به شکل مجازی را ترجیح می‌دهند. (۲) سخت بودن تعامل بین اساتید و دانشجویان عمده مشکل آموزش مجازی در دوران کرونایی بر اساس دیدگاه اساتید می‌باشد، همچنین دانشجویان قطعی اینترنت را اصلی‌ترین مشکل خویش در دوران کرونایی می‌دانند. (۳) ارزیابی دانشجویان از دوره‌های برگزار شده توسط نهاد نمایندگی مقام رهبری مثبت می‌باشد، البته قابل تأمل است که بر اساس دیدگاه اساتید، دوره‌های برگزار شده توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری مثبت ارزیابی نشده است. (۴) بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس توسط اساتید گروه معارف اسلامی ارتباط وجود دارد. باتوجه به اینکه وارد پیک‌های جدید کرونایی با آمار مبتلایان بالایی می‌شویم، از یافته‌های پژوهش می‌توان در تعیین راهبردهای کاربردی آموزش دروس معارف اسلامی در ترم - های آتی دوران کرونایی و شرایط مشابه دوران کرونایی در آینده استفاده کنیم.

نشریه علمی

پژوهش‌های آموزش و یادگیری

دوره ۱۸، شماره ۱، پیاپی ۳۳
بهار و تابستان ۱۴۰۰
صص: ۱۸۷-۱۷۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۴

مقاله پژوهشی

Journal of

Training & Learning Researches

Vol. 18, No. 1, Serial 33

Spring & Summer
2021

pp.: 177-187

کلیدواژه‌ها: آموزش عالی، دروس معارف اسلامی، آموزش مجازی، کرونا

*Email: drn.ghavi@yahoo.com

مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان "بررسی و ارتقاء کیفیت آموزش در دوران بحران کرونا و پسا کرونا در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی - پژوهشی در کشور (با تأکید بر دروس معارف)" با حمایت پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی است.

مقدمه

دیدگاه دانشجویان در تحقیقات داخلی و خارجی مورد بررسی قرار گرفته است، من جمله بررسی وضعیت دانشگاه ایلام توسط اسکندری و محمدی‌پرچستان (۱۳۹۹) انجام گرفت که نشان‌دهنده وضعیت مناسب استفاده از آموزش مجازی در این دانشگاه دارد [۹]؛ مطالعه المورقاب^۲ و همکاران (۲۰۲۰) که درامارات متحده عربی به بررسی دیدگاه‌های دانشجویان پرداخته است و نشانگر دیدگاه مثبت دانشجویان نسبت به آموزش آنلاین است [۱۰]؛ نتایج پژوهش سوچارو^۳ و همکاران (۲۰۲۰) در مورد دیدگاه دانشجویان نسبت به آموزش آنلاین حاکی از این است که به دلیل قابل دسترسی بودن آموزش مجازی در هر مکان به آن علاقه‌مند هستند و اکثر اساتید و دانشجویان از برنامه‌های واتساپ برای یادگیری استفاده کرده‌اند و دیدگاه مطلوبی در مورد یادگیری آنلاین دارد. اگرچه کاملاً کارآمد نیست [۱۱] و همچنین پژوهش بورک-هوفر^۴ (۲۰۲۱) نشان داد که ۵۵ درصد دانشجویان آموزش آنلاین را دوست دارند و ۴۹ درصد به صورت ترکیبی دوست دارند. البته قابل ذکر است که به دلیل زیرساخت‌های قوی در این کشور و دسترسی خانواده‌ها به اینترنت قوی بستر یادگیری آنلاین فراهم است. البته آنهایی هم که دسترسی ندارند خدمات اینترنتی آنها به شکل رایگان در اختیارشان است [۱۲]. با توجه به اینکه دروس معارف اسلامی، شامل دروسی است که به همه دانشجویان بدون در نظر گرفتن رشته تحصیلی آنها آموزش داده می‌شود و نقش اساسی در تربیت و دیدگاه‌های دینی، مذهبی و انقلابی دانشجویان دارد، در تحقیقات داخلی صورت گرفته مورد توجه قرار نگرفته است. بیماری کرونا ویروس ناشی از سندرم حاد تنفسی ویروس کرونا می‌باشد، اولین مورد ابتلا به این بیماری در ووهان چین در سال ۲۰۱۹ گزارش شد و سپس به سرعت سراسر چین و دنیا گسترش یافت [۱۳]. بر اساس آخرین آمار جهانی منتشرشده توسط مرکز خبری ایرنا تا به الان (۲۹ مرداد سال ۱۴۰۰) ۲۱۰ میلیون و ۹۷۸ هزار و ۹۹۵ نفر در جهان به ویروس کرونا مبتلا شده‌اند که از این تعداد، ۴ میلیون و ۴۱۹ هزار و ۶۰۰ نفر جان خود را از دست داده‌اند. در ایران نیز طبق آمار وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مجموع بیماران ویروس کرونا در کشور تا ۲۹ مرداد سال ۱۴۰۰ به چهار میلیون و ۶۱۶ هزار و ۵۱۶ نفر رسیده است و مجموع جان باختگان نیز به ۱۰۰ هزار و ۸۱۰ نفر رسیده است.

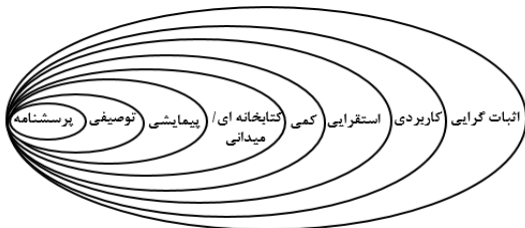
قریب به دو سال است که در پی شیوع و پاندمیک شدن کرونا، نامعلوم و غیرشفاف بودن علاج این شرایط و عواقب ناشی از آن دوران منحصر به فردی برای بشر در حال رقم خوردن است. بدین جهت توجه و الزام به پذیرش شرایط دوران کرونا در ابعاد مختلف زندگی و حیات علمی کشور؛ باید چگونگی سازمان‌دهی فرآیند سیستم آموزش عالی را با توجه به تجربه اساتید و دانشجویان مدنظر قرار داد و از دیدگاه آنها در تعیین راهبردهای آموزش دانشجویان در دوران کرونا و همچنین در دوران بعدکرونا استفاده کرد. در دسامبر ۲۰۱۹، شیوع عفونت شدید سندرم تنفسی ویروس کرونا در ووهان^۱ چین، شروع شد و در سراسر چین و فراتر از آن گسترش یافت. به طور رسمی در ۱۲ فوریه سال ۲۰۲۰، سازمان بهداشت جهانی این بیماری را نامگذاری کرد [۱]. ویروس کرونا یک تهدید بزرگ برای سلامت جهانی [۲] و یک دوران بسیار مضطرب برای آموزش عالی ذکر شده است [۳]. اپیدمی کرونا ویروس دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی را به چالش کشیده است و آنها را مجبور کرده است تا به سرعت با شرایط اضطراری به وجود آمده سازگار شوند [۴]. در یک کار پژوهشی که در کارولینای شمالی انجام گرفته است، نتیجه بر این بود که برای جلوگیری از انتشار ویروس کرونا علاوه بر استفاده از ماسک، برای کاهش تراکم جمعیت و جلوگیری از انتقال در محیط‌های دانشگاهی منجر به تعطیلی شد [۵]. در این شرایط موفقیت آموزش عالی متکی به سیستم یادگیری مجازی است [۶] و آموزش مجازی یکی از اصلی‌ترین راهبردهایی است که دانشگاه‌ها می‌توانند با استفاده از آن آموزش دانشجویان را ادامه دهند [۷]. آموزش مجازی، روش آموزشی است که، برای افراد این امکان را فراهم می‌کند که تمام یا بخشی از دوره آموزشی را از راه دور و بدون نیاز به حضور فیزیکی دریافت کنند و در نهایت با کسب امتیاز لازم در آزمون‌های مربوطه، همانند دوره حضوری از امتیازات آموزش کسب شده بهره‌مند گردند [۸] و ارتباطات اساتید و دانشجویان با برنامه‌هایی مثل واتساپ، زوم و اسکایپ، سازماندهی شدند [۷]؛ همچنین از لحاظ کیفی، امکانات چندرسانه‌ای، دسترسی به منابع گوناگون و امکان تعامل با افراد و منابع گوناگون به مدیران، طراحان، تولیدکنندگان و مجریان برنامه‌های درسی امکان می‌دهد تا آموزش‌های باکیفیت و غنی را برای یادگیرندگان فراهم سازند [۸].

² Almuraqab³ Sujarwo⁴ Bork-Hüffer¹ Wuhan

- شیوه‌های مناسب برای آموزش و انتقال مفاهیم درسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در دوران کرونا و کدام‌اند؟
- مشکلات اساتید و دانشجویان در بهره‌گیری از فضای مجازی در سایه بحران کرونا شامل چه مواردی می‌باشد؟
- ارزیابی اساتید و دانشجویان از بهره‌گیری از آموزش مجازی به همراه صدور گواهینامه که توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در نظر گرفته شده بود؛ چگونه می‌باشد؟
- آیا بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس توسط اساتید گروه معارف اسلامی رابطه وجود دارد؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف، بررسی دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی نسبت به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا به صورت ملی انجام شده است. لایه-های پژوهش بر اساس مدل اقتباسی از پیاز پژوهشی ساندرز [۱۴] و [۱۵] در شکل یک آورده شده است.

شکل ۱. لایه‌های پژوهش

همانطور که در شکل یک قابل مشاهده است، پارادایم پژوهش حاضر، اثبات‌گرا می‌باشد و از منظر جهت‌گیری پژوهش، یک پژوهش کاربردی با رویکرد استقرایی است که در رده پژوهش‌های کمی قرار دارد. همچنین صبغه پژوهش، کتابخانه‌ای و میدانی می‌باشد که با استراتژی پیمایشی انجام شده است. اطلاعات براساس پرسشنامه جمع‌آوری شده است و هدف اصلی پژوهش، توصیفی و تحلیلی می‌باشد.

در پژوهش حاضر منظور از آموزش مجازی، آموزش غیرحضور با استفاده از ابزارهای الکترونیک که به صورت آنلاین و آفلاین برگزار شده است و همچنین منظور از دروس معارفی در دانشگاه، دروسی هستند که تحت عنوان؛ مبانی نظری اسلام (۱) (۲)، اخلاق اسلامی، انقلاب اسلامی، تاریخ و تمدن اسلامی، آشنایی با مبانی اسلام و دانش خانواده و جمعیت بدون در نظر گرفتن رشته تحصیلی دانشجویان به آنها آموزش داده می‌شود. نمونه آماری در جامعه اساتید گروه دروس معارف که ۴۴۵۰ نفر می‌باشند با در نظر گرفتن فرمول کوکران و روش نمونه‌گیری تصادفی

با توجه به نامعلوم بودن زمان اتمام دوران کرونا و شیوع پیک‌های جدید کرونایی و جهش‌های ویروس کرونا آگاهی از دیدگاه‌های اساتید و اطلاع از نظرات دانشجویان که مهم‌ترین مؤلفه‌های آموزش عالی می‌باشند، بی‌شک تأثیر به‌سزایی در برنامه‌ریزی متناسب با نیازها خواهد داشت. بهره‌گیری از نظرات، شناسایی نیازها، پیشنهادات و تجربه‌های این دو عنصر مهم در فرآیند آموزش عالی، این پژوهش لازم‌الاجرا و با اولویت به نظر می‌رسد، چراکه شناسایی خلأها و مشکلات آموزش عالی در سیاستگذاری و تعیین راهبردهای مناسب برای ترم‌های آتی آموزش عالی به خصوص گروه معارف اسلامی، به دلیل ظرفیت‌ها و لزوم توجه به ظرافت‌های این گروه در عرصه بینشی و ارزشی کمک شایانی خواهد کرد و همچنین بهره‌برداری از تجربه وضعیت جاری دوره کرونا و بهره‌گیری بهینه از روش‌های مختلف خصوصاً روش آموزش‌های مجازی تجربه ارزشمندی برای دوره پساکرونا و شرایط بحرانی و چالش‌های مشابه پیش روی آموزش عالی را نیز به دنبال خواهد داشت.

آموزش مناسب و درست در دانشگاه از موارد مهم برای رسیدن به توسعه ملی است، که باید مورد توجه قرارگیرد. همچنین نقش مهمی که دروس معارف اسلامی بر نگرش مذهبی و دینی دانشجویان دارد و مخاطبین این دروس دانشجویان همه رشته‌ها و گرایش‌ها می‌باشند؛ اهمیت این دروس در دانشگاه را دو چندان می‌کند. نتایج بررسی پژوهش‌های انجام شده حاکی از این می‌باشد که پژوهش‌های صورت گرفته دیدی کلان و ملی به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا نداشته‌اند، در این پژوهش به صورت ملی و در عمده دانشگاه‌های کشوری به بررسی دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی نسبت به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا به منظور رفع خلأ-های برگزاری آموزش مجازی پرداخته شده است تا با آگاهی از دیدگاه‌ها و ترجیحات دانشجویان و اساتید نسبت به وضعیت آموزشی در دوران کرونایی که امکان آموزش حضوری نیست، شرایط سیاستگذاری مناسب برای ترم‌های آتی درگیر دوران کرونایی فراهم شود. همچنین از این تجربیات می‌توان برای شرایط مشابه در آینده استفاده کرد. لذا در این پژوهش هدف اصلی بررسی دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی نسبت به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا می‌باشد، همچنین بهره‌گیری از تجارب دانشگاه‌های موفق به منظور به کارگیری آنها در سایر دانشگاه از اهداف فرعی پژوهش حاضر می‌باشد، که در این راستا سؤالات پژوهش به چهار سؤال اساسی وکلان به شکل زیر قابل طرح است.

برای جمع‌آوری داده‌ها از ابزار پرسشنامه به صورت پیمایشی استفاده شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و پاسخگویی به سؤالات پژوهشی از آمار توصیفی و آمار استنباطی با استفاده از نرم‌افزار SPSS22 استفاده شده است.

یافته‌های پژوهش

در سؤال اول پژوهشی "شیوه‌های مناسب برای آموزش و انتقال مفاهیم درسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی در دوران کرونا و کدام‌اند؟" از اساتید در مورد نوع روش آموزش انتخابی در دوران کرونا سؤال شده است. در ترم‌های گذشته (از اسفند ۱۳۹۹ تاکنون) آموزش به شکل مجازی در حالت‌های آنلاین، آفلاین، ارائه گواهی نهاد و ترکیبی انجام شده است. نتایج آمار توصیفی انتخاب شیوه آموزش بر اساس دیدگاه اساتید در جدول یک آورده شده است.

جدول ۱. آمار توصیفی انتخاب شیوه آموزش از منظر اساتید (n=۳۵۴)

درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی	روش انتخابی شما در تدریس چگونه بوده است؟
۱۲/۱	۴۳	۱۲/۱	۱۲/۱	روش ترکیبی (حضوری- مجازی)
۲۰/۶	۳۰	۸/۵	۳۰	ارائه گواهی نهاد
۶۹/۸	۱۷۴	۴۹/۲	۱۷۴	روش آنلاین
۷۵/۴	۲۰	۵/۶	۲۰	روش آفلاین
۷۵/۷	۱	۰/۳	۱	روش ترکیبی (حضوری- مجازی) و ارائه گواهی نهاد
۸۳/۱	۲۶	۷/۳	۲۶	ارائه گواهی نهاد و روش آنلاین
۸۴/۲	۴	۱/۱	۴	ارائه گواهی نهاد و روش آفلاین
۸۹/۰	۱۷	۴/۸	۱۷	روش آنلاین و آفلاین
۸۹/۵	۲	۰/۶	۲	روش ترکیبی (حضوری- مجازی)، ارائه گواهی نهاد و روش آنلاین
۱۰۰/۰	۳۷	۱۰/۵	۳۷	ارائه گواهی نهاد، روش آنلاین و روش آفلاین
	۳۵۴	۱۰۰/۰		کل

نهاد، ۷/۳ درصد (۲۶ نفر) روش ترکیبی از ارائه گواهی نهاد و روش آنلاین، ۱/۱ درصد (۴ نفر) روش ترکیبی از آنلاین و آفلاین، ۰/۶ درصد (۲ نفر) روش ترکیبی از حضوری- مجازی، ارائه گواهی نهاد و روش آنلاین، ۱۰/۵ درصد (۳۷ نفر) روش ترکیبی از ارائه گواهی نهاد، آنلاین و آفلاین تدریس کرده‌اند. با توجه به اعداد گزارش شده در جدول دو نزدیک به نیمی از اساتید (۴۹/۲ درصد) به روش آنلاین دروس گروه معارف اسلامی را تدریس کرده‌اند. قابل ذکر است که ترجیح دانشجویان برای برگزاری کلاس‌های آموزشی در ترم‌های آینده به صورت مجازی می‌باشد. نتایج نظرسنجی از دانشجویان در جدول دو گزارش شده است.

به حجم ۳۵۴ نفر می‌باشد. همچنین در جامعه آماری دانشجویان ثبت‌نامی در دروس معارف اسلامی، تعداد ۳۸۴ به عنوان حجم نمونه از بین ۱۱۲۹۰۰۰ دانشجویان گروه معارف اسلامی بر طبق فرمول کوکران با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی انتخاب شده است و در سطح کلان دانشگاه‌های کشوری (سراسری، آزاد، غیرانتفاعی، پیام‌نور، فنی و حرفه‌ای و علمی کاربردی) انجام گرفته است. سؤالات نظرسنجی به صورت الکترونیکی در دانشگاه‌های کشور توزیع و جمع‌آوری شده است.

ابزار مورد استفاده برای گردآوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. سؤالات نظرسنجی از دانشجویان و اساتید با توجه به ادبیات و نظرات اساتید و دانشجویان توسط تیم تحقیقاتی طراحی شده است. در ادامه با جلسات متعدد با اساتید دانشگاهی و خبرگان حوزه معارف اسلامی مورد بررسی قرار گرفته و ایرادهای آنها برطرف شده است و اعتبار آنها مورد تأیید گرفته است.

همانطور که در جدول دو قابل مشاهده است. ۹۸/۶ درصد (۳۴۹ نفر) از اساتید گروه معارف اسلامی در این ترم از آموزش مجازی برای تدریس دروس گروه معارف اسلامی استفاده کرده‌اند. همچنین یافته‌های پژوهشی گزارش شده در جدول دو نشان می‌دهد که از بین افراد پاسخ‌دهنده ۱۲/۱ درصد (۴۳ نفر) از اساتید روش ترکیبی (حضوری- مجازی)، ۸/۵ درصد (۳۰ نفر) از اساتید روش ارائه گواهی نهاد رهبری، ۴۹/۲ درصد (۱۷۴ نفر) از اساتید روش آنلاین و ۵/۶ درصد (۲۰ نفر) از اساتید روش آفلاین را انتخاب کرده‌اند. البته باید خاطر نشان کرد که ۲۴ درصد (۸۵ نفر) از اساتید ترکیبی از روش‌های ذکر شده را برای تدریس انتخاب کرده‌اند، که از این میان ۰/۳ درصد (۱ نفر) به صورت روش ترکیبی از حضوری- مجازی و ارائه گواهی

جدول ۲. آمار توصیفی نتایج نظرسنجی دانشجویان در نوع برگزاری کلاس‌های آموزشی (n=۳۵۴)

درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	ترجیح دانشجویان برای نوع کلاس‌های آموزشی ترم آینده
۴۹/۵	۱۹۰	۴۹/۵	برگزاری مجازی

۷۵/۸	۲۶/۳	۱۰۱	برگزاری حضوری
۱۰۰/۰	۲۴/۲	۹۳	روش ترکیبی (حضوری - مجازی)
	۱۰۰/۰	۳۸۴	کل

مشکلات اساتید و دانشجویان در بهره‌گیری از فضای مجازی در سایه بحران کرونا شامل چه مواردی می‌باشد؟ بررسی مشکلات استفاده از فضای مجازی در دوران کرونا در گروه اساتید و دانشجویان به صورت مجزا بررسی شده است. نتایج نظرسنجی از اساتید برای پاسخگویی به سؤال دوم پژوهش "مشکلات اساتید و دانشجویان در بهره‌گیری از فضای مجازی در سایه بحران کرونا شامل چه مواردی می‌باشد؟" در جدول سه گزارش شده است.

با توجه به آنچه که در جدول سه گزارش شد، ۴۹/۵ درصد (۱۹۰ نفر) از دانشجویان، تمایل دارند که، کلاس‌های آموزشی ترم آینده به شکل مجازی برگزار شود، ۲۶/۳ درصد (۱۰۱ نفر) از دانشجویان تمایل به برگزار شدن کلاس‌ها به شکل حضوری هستند و ۲۴/۲ درصد (۹۳ نفر) از دانشجویان، برگزاری کلاس‌های آموزشی را به شکل ترکیبی از دوره‌های مجازی و حضوری مناسب دانسته‌اند. شایان ذکر است که ترجیح اکثر دانشجویان نسبت به نحوه برگزاری کلاس‌های آموزشی برای ترم آینده به صورت مجازی می‌باشد.

سؤال دوم پژوهشی

جدول ۳. آمار توصیفی مشکلات بهره‌گیری از فضای مجازی از دیدگاه اساتید

مشکل	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
آنلاین			
راهی برای اطمینان خاطر و احراز حضور دانشجو نیست و ممکن است صرفاً اعلام حضور شده باشد (مورد اول).	۹۶	۲۷/۱	۲۷/۱
امکان تعامل استاد و دانشجو سخت است؛ چراکه ممکن است شرایط استاد و دانشجو برای ارتباط مناسب نباشد (مورد دوم).	۱۲۹	۳۶/۴	۶۳/۶
ارتباط صرفاً یک‌طرفه است و اگر بخواهیم دوطرفه باشد؛ وقت کلاس امکان این ارتباط را نمی‌دهد (مورد سوم).	۵۰	۱۴/۱	۷۷/۷
ابزار الکترونیکی برای آموزش در منزل برای برخی از اساتید مهیا نیست (علی‌رغم احساس مسئولیت استاد) (مورد چهارم).	۲۶	۷/۳	۸۵/۰
ترکیبی از مورد اول و مورد دوم	۱۶	۴/۵	۸۹/۵
ترکیبی از مورد اول و مورد سوم	۶	۱/۷	۹۱/۲
ترکیبی از مورد اول و مورد چهارم	۳	-/۸	۹۲/۱
ترکیبی از مورد دوم و مورد سوم	۶	۱/۷	۹۳/۸
ترکیبی از مورد دوم و مورد چهارم	۳	-/۸	۹۴/۶
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم و مورد سوم	۸	۲/۳	۹۶/۹
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم و مورد چهارم	۵	۱/۴	۹۸/۳
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم، سوم و چهارم	۶	۱/۷	۱۰۰/۰
آفلاین			
عدم امکان کسب اطمینان از اینکه دانشجو درس را گوش کرده باشد (مورد اول).	۱۲۰	۳۳/۹	۳۳/۹
عدم امکان ارزیابی کلاس از جهت حضور دانشجو (مورد دوم).	۵۰	۱۴/۱	۴۸/۰
ناکارآمدی تکالیف یکسان (امکان پاسخگویی یک نفر و کپی کردن برای دیگران هست) (مورد سوم).	۶۳	۱۷/۸	۶۵/۸
زمان بر بودن تکالیف متعدد و متفاوت (وقت گذاری خارج از ساعات موظفی را می‌طلبد) (مورد چهارم).	۶۱	۱۷/۲	۸۳/۱
ترکیبی از مورد اول و مورد دوم	۱۲	۳/۴	۸۶/۴
ترکیبی از مورد اول و مورد سوم	۵	۱/۴	۸۷/۹
ترکیبی از مورد اول و مورد چهارم	۴	۱/۱	۸۹/۰
ترکیبی از مورد دوم و مورد چهارم	۴	۱/۱	۹۰/۱
ترکیبی از مورد سوم و مورد چهارم	۴	۱/۱	۹۱/۲
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم و مورد سوم	۷	۲/۰	۹۳/۸
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم و مورد چهارم	۳	-/۹	۹۴/۱
ترکیبی از مورد اول، مورد سوم و مورد چهارم	۷	۲/۰	۹۶/۰
ترکیبی از مورد اول، مورد دوم، سوم و چهارم	۱۴	۴/۰	۱۰۰/۰

همانطور که در جدول چهار قابل مشاهده است، از دید ۳۶/۴ درصد (۱۲۹ نفر) از اساتید عمده مشکل کلاس‌های آنلاین شامل؛ مشکل "امکان تعامل استاد و دانشجو سخت است؛ چراکه ممکن است شرایط استاد و دانشجو برای ارتباط مناسب نباشد" می‌باشد، می‌توان استنباط کرد که این اشکال کلاس‌های آنلاین از اهمیت بالاتری نسبت به دیگر اشکالات کلاس‌های آنلاین برخوردار است. همچنین نتایج نظرسنجی از دانشجویان در مورد سؤال دوم پژوهش "مشکلات اساتید و دانشجویان در بهره‌گیری از فضای مجازی در سایه بحران کرونا شامل چه مواردی می‌باشد؟" در جدول پنج ذکر شده است.

جدول ۵. مشکلات احتمالی دانشجویان در دوران کرونا

مشکلات احتمالی دانشجویان	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
قطع اینترنت	۱۵۵	۴۰/۴	۴۰/۴
نداشتن سیستم	۴۹	۱۲/۸	۵۳/۱
دانلود نشدن سؤالات	۱۹	۴/۹	۵۸/۱
عدم اتصال به موقع به سایت	۹۶	۲۵/۰	۸۳/۱
عدم امکان ویرایش پاسخ‌های قبلی	۶۵	۱۶/۹	۱۰۰/۰

مشکل عمده دانشجویان در زمان برگزاری امتحانات قطعی اینترنت می‌باشد و مشکل مذکور حائز اهمیت می‌باشد.

سؤال سوم پژوهشی

ارزیابی اساتید و دانشجویان از بهره‌گیری از آموزش مجازی به همراه صدور گواهی‌نامه که توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در نظر گرفته شده بود؛ چگونه می‌باشد؟ نتایج نظرسنجی از اساتید و دانشجویان در مورد ارزیابی دوره‌های برگزار شده توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در جدول شش گزارش شده است.

یافته‌های پژوهش با توجه به گزارش ارائه شده در جدول پنج نشان می‌دهد که، ۴۰/۴ درصد (۱۵۵ نفر) از دانشجویان؛ قطع اینترنت، ۱۲/۸ درصد (۴۹ نفر) نداشتن سیستم، ۴/۹ درصد (۱۹ نفر) دانلود نشدن سؤالات، ۲۵/۰ درصد (۹۶ نفر) عدم اتصال به موقع به سایت و ۱۶/۹ درصد (۶۵ نفر) عدم امکان ویرایش پاسخ‌های قبلی را به عنوان مشکلات احتمالی ذکر کرده‌اند. قابل ذکر است که ۴۰/۴ درصد (۱۵۵ نفر) از دانشجویان، عمده مشکل را قطعی اینترنت دانسته‌اند، بنابراین می‌توان استنباط کرد که

ارزیابی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری بر اساس دیدگاه اساتید و دانشجویان

جدول ۶. آمار توصیفی ارزیابی دوره‌های آموزشی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری بر اساس دیدگاه اساتید و دانشجویان

ارزیابی نهاد رهبری	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
اساتید			
در روش گوش دادن کلاس‌ها و گرفتن گواهی بعد از آزمون؛ دانشجو می‌تواند از دیگران کمک بگیرد و حتی خودش نیز در آزمون شرکت نکند (مورد اول).	۲۳	۶۶/۷	۶۶/۷
استاد هیچ نقشی در ارائه درس ندارد (مورد دوم).	۳۴	۹/۶	۷۶/۳
استاد هیچ نقشی در گرفتن آزمون ندارد (مورد سوم).	۱۷	۴/۸	۸۱/۱
مدت‌زمان کلاس‌ها بیشتر از مدت‌زمان موردنیاز به نسبت کلاس حضوری می‌باشد (مورد چهارم).	۲۳	۶/۵	۸۷/۶
مورد اول، مورد دوم	۱۱	۳/۱	۹۰/۷
مورد اول، مورد سوم	۶	۱/۷	۹۲/۴
مورد اول، مورد چهارم	۷	۲	۹۴/۴
مورد دوم، مورد سوم	۶	۱/۷	۹۶/۰
مورد اول، مورد دوم، مورد سوم	۱۱	۳/۱	۹۹/۲
مورد اول، مورد دوم، سوم، چهارم	۳	۰/۸	۱۰۰/۰
دانشجویان			
این روش؛ از نظر کیفی، مناسب است.	۱۲	۳۳/۶	۳۳/۶
این روش؛ از نظر کمی، وقت زیادی از دانشجو می‌گیرد.	۹	۲۷/۱	۶۰/۷
این روش؛ از تمامی جهات (کمی و کیفی)، مناسب است.	۱۰	۲۶/۳	۸۷/۰
این روش؛ برای آموزش مناسب نیست چون طبق جلسات درس تدارک دیده نشده است.	۱	۱۳/۰	۱۰۰/۰

اکثر دانشجویان، دوره‌های آموزشی برگزار شده توسط نهاد رهبری را مثبت ارزیابی کرده‌اند.

سؤال چهارم پژوهشی

با توجه به اهداف پژوهش سؤال پژوهشی چهارم به شکل " آیا بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس توسط اساتید گروه معارف اسلامی رابطه وجود دارد؟" می-باشد که در این راستا فرضیه‌های آماری مربوط به بررسی رابطه بین نوع دانشگاه با روش انتخابی برای تدریس دروس معارف اسلامی توسط اساتید گروه معارف اسلامی بدین صورت می‌باشد.

H0: بین متغیر نوع دانشگاه با روش انتخابی برای

تدریس رابطه معناداری وجود ندارد.

H1: بین متغیر نوع دانشگاه با روش انتخابی برای

تدریس رابطه معناداری وجود دارد.

فراوانی متغیر روش انتخابی برای تدریس براساس نوع دانشگاه‌ها در جدول هفت گزارش شده است.

جدول ۷. فراوانی متغیر روش انتخابی برای تدریس براساس نوع دانشگاه‌ها

کل	روش انتخابی				
	ترکیبی از حضوری و مجازی	آنلاین	افلاین	ترکیبی از حضوری، مجازی، ارائه	ترکیبی از حضوری، مجازی، ارائه
۴۳	۸	۳	۱۵	۶	۱۱
۱۴۳	۱۸	۸	۷۰	۸	۳۹
۱۰۱	۷	۱۲	۶۴	۲	۱۶
۱۱	۲	۲	۳	۰	۴
۱۷	۲	۲	۸	۱	۴
۱۷	۴	۲	۹	۱	۱۱
۱۲	۲	۱	۸	۱	۰
۳۵۴	۴۳	۳۰	۱۷۷	۱۹	۸۵

باشد، رد می‌شود. با توجه به آنچه که در جدول هشت گزارش شده است، مقدار سطح خطای محقق کمتر از ۰/۰۵ شده است. لذا مستقل بودن دو متغیر رد شده و به این نتیجه می‌رسیم که بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس رابطه وجود دارد.

جدول ۸. آزمون کای دو مربع

سطح خطای محقق	درجه آزادی	مقدار کای دو
۰/۰۰۲	۳۵	۶۴/۶۳۸
		۳۵۴

عددی کمتر از ۰/۳ نشانگر رابطه بسیار ضعیف، ۰/۳ تا ۰/۵ رابطه متوسط، بالاتر از ۰/۵ رابطه قوی می‌باشد، رابطه بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس با مقدار عددی ۰/۴۲۷، رابطه متوسط می‌باشد.

جدول ۹. میزان شدت رابطه بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس

سطح خطای محقق	میزان رابطه
۰/۰۰۲	۰/۴۲۷
	۳۵۴

با توجه به اینکه، از دید اکثر اساتید ۶۶/۷ درصد (۲۳۶ نفر) عمده مشکل کلاس‌های نهاد رهبری "در روش گوش دادن کلاس‌ها و گرفتن گواهی بعد از آزمون؛ دانشجوی می‌تواند از دیگران کمک بگیرد و حتی خودش نیز در آزمون شرکت نکند"، می‌باشد، می‌توان استنباط کرد که این اشکال دوره‌های نهاد رهبری از اهمیت بالاتری نسبت به دیگر اشکالات دوره‌های نهاد رهبری برخوردار است. همچنین از منظر دانشجویان با توجه به آنچه که گزارش جدول شش نشان داده شده است، دوره‌های نهاد رهبری از منظر ۳۳/۶ درصد (۱۲۹ نفر) از دانشجویان، از نظر کیفی مثبت ارزیابی شده است، ۲۷/۱ درصد (۱۰۴ نفر) از دانشجویان از نظر کمی وقت‌گیر دانسته‌اند، ۲۶/۳ درصد (۱۰۱ نفر) از دانشجویان از همه جهات این دوره‌ها را مناسب دانسته‌اند و ۱۳/۰ درصد (۵۰ نفر) از دانشجویان، دوره‌های نهاد رهبری را مناسب ندانسته و معتقد هستند که طبق جلسات درس تدارک دیده نشده‌اند. قابل ذکر است که

براساس مقدار عددی سطح خطای محقق (Sig) در مورد ارتباط بین نوع دانشگاه با روش انتخابی برای تدریس بر اساس آزمون کای دو تصمیم می‌گیریم. در صورتی که مقدار Sig کمتر از ۰/۰۵ باشد، فرض صفر که دال مستقل بودن متغیر نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس می-

در مرحله بعد از تایید شدن رابطه بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس، برای سنجش میزان شدت رابطه میان نوع دانشگاه با روش انتخابی برای تدریس از ضریب فی استفاده شده است. در جدول نه مقدار عددی میزان این رابطه مشخص شده است. با توجه به اینکه، مقدار

یافته‌های جانبی پژوهش

برگزاری آزمون با مشکل قطعی دسترسی مجازی روبرو شده‌اند، نیز از دانشجویان سؤال شده است که نتایج آن در جدول ده گزارش شده است.

در مورد "نحوه ارتباط دانشجویان با اساتید در دوران کرونا" و "نحوه حل مشکلات دانشجویانی که در حین

جدول ۱۰. آمار توصیفی نحوه ارتباط دانشجویان با اساتید و نحوه حل مشکل دانشجویان در دوران کرونا (n=۳۸۴)

درصد فراوانی تجمعی	فراوانی	درصد فراوانی	درصد فراوانی تجمعی
نحوه ارتباط دانشجویان با اساتید			
۲۳/۴	۹۰	۲۳/۴	۲۳/۴
۴۵/۸	۸۶	۲۲/۴	۴۵/۸
۸۳/۳	۱۴۴	۳۷/۵	۸۳/۳
۱۰۰/۰	۶۴	۱۶/۷	۱۰۰/۰
نحوه حل مشکل دانشجویانی که با قطع دسترسی مجازی روبرو شده‌اند.			
۲۵/۳	۹۷	۲۵/۳	۲۵/۳
۳۵/۹	۴۱	۱۰/۷	۳۵/۹
۵۵/۵	۷۵	۱۹/۵	۵۵/۵
۱۰۰/۰	۱۷۱	۴۴/۵	۱۰۰/۰

دیدگاه دانشجویان و اساتید دروس معارف اسلامی نسبت به وضعیت آموزش عالی در دوران کرونا می‌باشد که بدین منظور سؤالات پژوهش طراحی شده مورد بررسی قرار گرفته است. نتیجه سؤال اول پژوهش حاکی از این می‌باشد که روش آنلاین بهترین روش آموزش به دانشجویان در دوران کرونا می‌باشد و ترجیح دانشجویان برای نوع آموزش در ترم‌های آتی به شکل مجازی است. قابل ذکر است که در پژوهش‌های [۷] و [۱۰] نیز ذکر شده است که در دوران کرونا آموزش عالی روش آنلاین را برای آموزش دانشجویان در پیش گرفته‌اند.

عمده مشکلات آموزشی که در سؤال پژوهشی دوم مورد بحث بوده است به شکل زیر می‌باشد.

- قطعی و عدم دسترسی به اینترنت به خصوص در زمان برگزاری آزمون
- مشکلات مربوط به تهیه ابزارهایی همچون لپ‌تاپ و تبلت برای بهره‌برداری از کلاس‌های آموزشی
- اگر دانشجویی به دلیل عدم دسترسی مجازی موفق به شرکت در آزمون نباشد، راه‌حلی برای مشکل آنها ارائه نشده است.
- امکان تعامل استاد و دانشجو سخت است
- راهی برای اطمینان خاطر و احراز حضور فعال دانشجو نیست.

- در دوره‌های آفلاین، عدم امکان کسب اطمینان از اینکه دانشجو درس را گوش کرده باشد.

- در دوره‌های برگزار شده توسط نهاد رهبری، دانشجو می‌تواند از دیگران کمک بگیرد و حتی خودش نیز در آزمون شرکت نکند.

در پژوهش‌های انجام شده نیز ذکر شده است که، مشکلات زمانی به وجود می‌آید که دانشجویان به فناوری

یافته‌های پژوهش با توجه به گزارش ارائه شده در جدول ده نشان می‌دهد که، ۲۳/۴ درصد (۹۰ نفر) از دانشجویان، امکان پرسش از اساتید را نداشته‌اند، ۲۲/۴ درصد (۸۶ نفر) از دانشجویان، سؤالی نداشته‌اند، ۳۷/۵ درصد (۱۴۴ نفر) از دانشجویان مشکلی در مورد ارتباط با اساتید نداشته‌اند، به راحتی سؤال خویش را مطرح کرده و پاسخ سؤال‌شان را دریافت می‌کرده‌اند، ۱۶/۷ درصد (۶۴ نفر) از دانشجویان نیز صرفاً گوش‌کننده بوده‌اند. شایان ذکر است که اکثر دانشجویان، به راحتی سؤال خویش را مطرح کرده و پاسخ سؤال‌شان را دریافت می‌کرده‌اند و براساس نتایج نظرسنجی از دانشجویان برای حل مشکل ۲۵/۳ درصد (۹۷ نفر) از دانشجویان، امتحان مجدد گرفته شده است، ۱۰/۷ درصد (۴۱ نفر) از دانشجویان، برای جبران آزمون پایان ترم، کار علمی انجام داده‌اند، ۱۹/۵ درصد (۷۵ نفر) از دانشجویان با اعمال نظر استاد، نمره گرفته‌اند و ۴۴/۵ درصد (۱۷۱ نفر) از دانشجویان راه‌حلی ارائه نشده است. قابل تأمل است که اکثر دانشجویان پاسخ‌دهنده اعلام کرده‌اند که برای مشکل به وجود آمده ناشی از قطع اینترنت در زمان برگزاری آزمون راه‌حلی ارائه نشده است.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی دیدگاه اساتید و دانشجویان پاندمی ویروس کرونا تغییراتی را در بسیاری از جنبه‌های زندگی افراد به وجود آورده است، آموزش عالی نیز مستثنی نیست [۱۶] از طرفی دین اسلام همواره در تمام اعصار و قرون راهنمای انسان‌ها بوده و با اتکاء به ارزش‌های دینی، زمینه‌های شکوفایی در عرصه‌های اجتماعی و فردی را فراهم آورده و مهارت‌های زندگی از بعد دینی را چراغ راه انسان، قرار داده است [۱۷] بنابراین هدف اساسی پژوهش حاضر بررسی

✓ حل مشکلات اینترنتی دانشجویان و اساتید
 ✓ کمک به دانشجویان برای تهیه ابزارهای لازم
 مانند لپ‌تاپ، تبلت و... برای شرکت در دوره‌های آنلاین آموزشی.

✓ برگزاری دوره‌های آموزشی در زمینه تقویت بعد اخلاقی و تربیتی استفاده از فضای مجازی، اهمیت دادن به حقوق مالکیت فکری و معنوی منابع درسی و مطالب ارائه شده توسط اساتید در دوره‌های آموزشی مجازی و احترام به حریم خصوصی

✓ فراهم آوردن فضای فیزیکی مناسب؛ مثل اتاقک- های کوچک تک‌نفره در مساجد محل نزدیک به محل سکونت اساتید و دانشجویان، با رعایت پروتکل‌های بهداشتی برای دانشجویان و اساتیدی که از لحاظ فضای فیزیکی مشکل دارند و امکان برگزاری دوره‌های آموزشی آنلاین از منزل خویش را ندارند.

✓ تفویض اختیار به اساتید برای حل مشکلات دانشجویانی که با مواردی همچون قطعی اینترنت در حین برگزاری آزمون مواجه شده‌اند و موفق به شرکت در آزمون نشده‌اند.

✓ حل مشکلات سامانه آموزش مجازی
 ✓ فراهم آوردن شرایط تعامل دو طرفه و مشارکت دانشجویان در مباحث آموزشی در حین برگزاری کلاس‌های آنلاین، تا از این طریق مشکلاتی همچون "راهی برای اطمینان خاطر و احراز حضور دانشجو نیست و ممکن است صرفاً اعلام حضور شده باشد" حل شود، همچنین برای دانشجویان فرصتی فراهم می‌گردد تا سؤال‌ها و ابهام‌های خویش را بپرسند.

✓ فراهم آوردن شرایط تعامل بیشتر اساتید با دانشجو و شکل‌گیری رابطه استاد- شاگردی نزدیک مثل دوره‌های حضوری، با روش‌هایی مانند کم کردن تعداد دانشجویان در کلاس‌های آموزش مجازی، ایجاد گروه‌های آموزشی در فضاهای مجازی مانند ایتا و...، تا به این طریق برای اساتید فرصتی بیشتر فراهم شود تا به صورت تک‌تک با دانشجویان هم‌کلام شده و به کمرنگ شدن بعد تربیتی و پرورشی دانشجویان در دوره‌های مجازی تا حد امکان کمک کنیم.

✓ تعریف تکالیف متعدد برای دانشجویان مختلف و طراحی آزمون‌هایی با سؤالات متفاوت برای دانشجویان، تا امکان کپی برداری نباشد. البته قابل توجه است که با فراهم آوردن شرایط مناسب، برگزاری آزمون‌های شفاهی در دروس معارف اسلامی می‌تواند گزینه مناسبی برای آزمون دانشجویان باشد.

دسترسی ندارند و یا دسترسی سریع و مطمئن به اینترنت ندارند. مخصوصاً دانشجویان مناطق محروم که از امکانات منع هستند [۷]. مشکلاتی از قبیل ضعف و عدم دسترسی به اینترنت و برخی از دانشجویان در فضای خانواده فضای مناسب برای یادگیری در خانه ندارند و از نظر مالی امکان تهیه امکانات شرکت در کلاس‌ها را ندارند و این خطر ابتلا به افسردگی در دانشجویان را زیاد کرده است [۱۲] برای موفقیت و آموزش الکترونیکی انگیزه‌یادگیرنده، فناوری و ابزارآلات لازم باید فراهم شود [۱۸]. همچنین در پژوهش انجام شده توسط [۹] به مشکلات در حوزه بسترهای نرم- افزاری و سخت‌افزاری، ارزیابی و امتحان و پژوهش و... اشاره شده است.

در سؤال سوم پژوهشی ارزیابی اساتید و دانشجویان از بهره‌گیری از آموزش مجازی به همراه صدور گواهینامه که توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری مدنظر بوده است که دوره‌های برگزار شده توسط نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری از منظر دانشجویان مثبت ارزیابی شده است ولی از منظر اساتید دارای یک مشکل اساسی تحت عنوان "در روش گوش دادن کلاس‌ها و گرفتن گواهی بعد از آزمون؛ دانشجو می‌تواند از دیگران کمک بگیرد و حتی خودش در آزمون شرکت نکند"، می‌باشد. در سؤال چهارم پژوهشی نیز ارتباط بین نوع دانشگاه و روش انتخابی برای تدریس توسط اساتید گروه معارف اسلامی بررسی تأیید شده است. قابل ذکر است که به علت بومی بودن این مسئله و از آنجایی که تاکنون در پژوهش‌های داخلی نیز این مسئله مورد توجه قرار نگرفته است، لذا امکان مقایسه نتیجه سؤال‌های سوم و چهارم با پژوهش‌های داخلی و خارجی نمی‌باشد.

با استفاده از نتایج پژوهش می‌توانیم قدمی در مسیر تعیین راهبردهای مناسب در جهت برنامه‌ریزی در زمینه آموزش دروس معارف اسلامی در شرایط کرونایی و شرایط مشابه برداریم تا امکان دستیابی به اهداف از آموزش دروس معارف اسلامی را داشته باشیم و بتوانیم دانشجویانی در راستای ارزش‌های دینی و آرمان‌های انقلاب اسلامی تربیت کنیم، در این راستا پیشنهادها زیر قابل طرح است.

• با توجه به اینکه اساتید و دانشجویان دوره آموزش مجازی به شکل آنلاین را در دوران کرونا ترجیح می‌دهند، بنابراین برای برگزاری بهتر دوره آموزشی آنلاین باید در جهت رفع مشکلات آموزش مجازی به تقویت زیرساخت- های آن اقدام شود. زیرساخت‌هایی من جمله:

✓ بهبود امکانات فناوری اطلاعات کشور به خصوص در استان‌های محروم کشور

دانشگاه‌ها می‌توانیم مسیر را برای رسیدن به اهداف دروس معارفی در شرایط بحران کرونا هموار کنیم.

منابع

1. Zu ZY, Jiang MD, Xu PP, Chen W, Ni QQ, Lu GM, Zhang LJ. Coronavirus disease 2019 (COVID-19): a perspective from China. *Radiology*. 2020 Aug; 296(2): E15-25.
2. Lin Q, Zhao S, Gao D, Lou Y, Yang S, Musa SS, Wang MH, Cai Y, Wang W, Yang L, He D. A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in Wuhan, China with individual reaction and governmental action. *International journal of infectious diseases*. 2020 Apr 1; 93:211-6.
3. Raaper R, Brown C. The Covid-19 pandemic and the dissolution of the university campus: Implications for student support practice. *Journal of Professional Capital and Community*. 2020 Jun 30.
4. Coyne C, Ballard JD, Blader IJ. Recommendations for future university pandemic responses: What the first COVID-19 shutdown taught us. *PLoS Biology*. 2020 Aug 27; 18(8): e3000889.
5. Wilson E, Donovan CV, Campbell M, Chai T, Pittman K, Seña AC, Pettifor A, Weber DJ, Mallick A, Cope A, Porterfield DS. Multiple COVID-19 clusters on a university campus—North Carolina, August 2020. *Morbidity and Mortality Weekly Report*. 2020 Oct 2; 69(39):1416.
6. Almaiah MA, Al-Khasawneh A, Althunibat A. Exploring the critical challenges and factors influencing the E-learning system usage during COVID-19 pandemic. *Education and Information Technologies*. 2020 Nov; 25:5261-80.
7. Fernandes AJ. Impact of COVID-19: university students' perspective. *International Journal of Nutrition, Pharmacology, Neurological Diseases*. 2020 Jul 1; 10(3):168.
۸. سراجی. فرهاد. شناسایی و دسته‌بندی مهارت‌های مورد نیاز دانشجوی مجازی. پژوهش‌های آموزش و یادگیری. ۱۳۹۲؛ ۱۰(۱): ۷۵-۹۰.
۹. اسکندری. فرانک. محمدی پرچستان. راضیه. آموزش عالی و بحران کرونا (مورد مطالعه: دانشگاه ایلام). کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در روانشناسی، علوم اجتماعی. علوم تربیتی و آموزشی. ۱۳۹۲
10. <https://civilica.com/doc/1031471>
11. Almuraqab NA. Shall universities at the UAE continue distance learning after the COVID-19 pandemic? Revealing students'

✓ برگزاری دوره‌های آموزشی پیشرفته در زمینه آموزش استفاده از نرم‌افزارهای مورد استفاده در کلاس‌های آنلاین برای اساتید و دانشجویان برای بهره‌برداری بیشتر از شیوه‌های آنلاین

✓ برگزاری دوره‌های آموزشی برای اساتید در زمینه ارائه بهتر مطالب در کلاس‌های آنلاین برای جذب بیشتر دانشجویان

• با اولویت برگزاری دوره‌های آموزشی به شکل آنلاین، به هر حال اگر تحت شرایطی قرار گرفتیم که مجبور به استفاده از دوره‌های آفلاین شدیم، می‌توانیم با راه‌های همچون: برگزاری آزمون‌هایی در طول ترم، طراحی تکالیف مفهومی برای دانشجویان و یا موظف کردن دانشجویان به ارائه چکیده مطالب دوره‌های آفلاین؛ از مطالعه مطالب بارگذاری شده توسط دانشجویان اطمینان حاصل کنیم.

• برای اینکه گواهی ارائه شده توسط نهاد رهبری، به عنوان جایگزین یا بخشی از دوره آموزشی دانشگاهی قلمداد شود، بهتر است که موارد زیر مورد توجه قرار گیرد.

✓ با کمک گرفتن از اساتید دانشگاهی و خبرگان حوزه در این زمینه، محتوای آموزشی دوره‌های نهاد رهبری متناسب با محتوای آموزشی دانشگاه‌ها بازنویسی شود.

✓ در مورد مدت زمان ارائه دوره‌های نهاد رهبری با توجه به بازه زمانی آموزش‌های دانشگاهی مورد بازنویسی قرار گیرد.

✓ ارائه دروسی مانند تاریخ تمدن اسلامی، انقلاب اسلامی ایران و... همراه با فیلم و کلیپ‌های آموزشی

✓ شرایطی فراهم گردد تا اطمینان حاصل شود که دانشجویان بدون کمک گرفتن از سایر افراد در آزمون شرکت کرده‌اند. در این زمینه پیشنهادهای زیر قابل طرح است:
۱. گرفتن آزمون شفاهی از شرکت‌کنندگان در دوره-

های نهاد رهبری

۲. برگزاری امتحان آنلاین با استفاده از نرم‌افزارهایی همچون امن‌آزمون، که به صورت صوتی و تصویری دانشجویان قابل مشاهده توسط اساتید باشد.

۳. برگزاری آزمون به صورت متمرکز در محیط دانشگاهی

• با توجه به ارتباطی که بین نوع روش انتخابی برای تدریس و نوع دانشگاه وجود دارد، می‌توان از تعمیم تجربیات دانشگاه‌هایی که در این زمینه در دوران کرونا موفق بوده‌اند، در جهت تقویت سایر دانشگاه‌ها به کار برد. با به‌کارگیری تجربیات دانشگاه‌های تراز اول کشور، در سایر

- perspective. Social Science Research Network. 2020 Jun
12. Sujarwo S, Sukmawati S, Akhiruddin A, Ridwan R, Siradjuddin SS. An analysis of university students' perspective on online learning in the midst of covid-19 pandemic. *Jurnal Pendidikan Dan Pengajaran*. 2020 Jun 23;53(2):125-37.
13. Bork-Hüffer T, Kulcar V, Brielmair F, Markl A, Immer DM, Juen B, Walter MH, Kaufmann K. University Students' Perception, Evaluation, and Spaces of Distance Learning during the COVID-19 Pandemic in Austria: What Can We Learn for Post-Pandemic Educational Futures? *Sustainability*. 2021 Jan;13(14):7595.
14. Yan J, Guo J, Fan C, Juan J, Yu X, Li J, Feng L, Li C, Chen H, Qiao Y, Lei D. Coronavirus disease 2019 in pregnant women: a report based on 116 cases. *American journal of obstetrics and gynecology*. 2020 Jul 1;223(1):111-e1.
15. Saunders M, Lewis P, Thornhill A. *Research methods for business students*. Pearson education; 2009.
۱۶. دانایی فرد. حسن. الوانی. سید مهدی. آذر. عادل . روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع. ۱۳۹۲؛ تهران. صفار.
17. Barada V, Doolan K, Burić I, Krolo K, Tonković Ž. Student life during the COVID-19 pandemic lockdown: Europe-Wide Insights. University of Zadar. 2020 Sep.
۱۸. میرعارفین. فاطمه‌سادات. نقد و ارزیابی محتوای کتاب درسی معارف اسلامی (دین و زندگی) دوره‌ی پیش‌دانشگاهی از دید صاحب‌نظران و دبیران. پژوهش‌های آموزش و یادگیری. ۱۳۸۹؛ ۱(۸): ۱۷۲-۱۴۹.
19. Al Jardani KS. E-Learning in Higher Education; Challenges and Opportunities. *E-Learning*. 2020;14(11).